

İSLAM-TÜRK İNANÇLARINDA

HIZIR YAHUT HIZIR-İLYAS KÜLTÜ

AHMET YAŞAR OCAK

دو ایسی را دید که نماز می کردند ملک و رعیت همه درایت ایشان دانند

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ	11
İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ	16
ÜÇÜNCÜ BASKININ ÖNSÖZÜ	18
DÖRDÜNCÜ BASKININ ÖNSÖZÜ	19
BEŞİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ	21
KISALTMALAR LİSTESİ	23

GİRİŞ KAYNAKLAR

İLAHİYAT KAYNAKLARI	29
ANA KAYNAKLAR:	29
Kur'ân-ı Kerim	29
Hadis Külliyyatı.....	29
İKİNCİL KAYNAKLAR:	31
Tefsirler	31
Hadis Külliyyatı Şerhleri ve Hadis Tabakâtları.....	35
Konuya Ayrılmış Eserler	36
TARİH KAYNAKLARI:.....	37
Vekâyinâmeler	37
Kıyasu'l-Enbiyâlar.....	39
İskender Tarihleri	39
TASAVVUF KAYNAKLARI:	39
Değişik Mahiyette Tasavvufî Eserler	40
Sûfi Tabakâtları	41
Evliya Menâkıbnâmeleri	43
Musa ve Hızır Kıssasının Tasavvufî Yorumuna Dair Risaleler.....	43
EDEBİYAT KAYNAKLARI:	44
Divanlar	44
Yazıya Geçmiş Destan, Efsane ve Halk Hikâyeleri	45
Dinî Halk Edebiyatı Ürünleri	47
FOLKLOR KAYNAKLARI:	48

I. BÖLÜM İSLAM İLAHİYATINDA HIZIR VE İLYAS

KUR'ÂN-I KERİM'DE HZ. MUSA VE HIZIR KISSASI	51
KISSANIN TAHLİLİ:.....	54
KUR'ÂN-I KERİM METNİNİN HADİS METİNLERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI	54
KISSANIN İHTİVA ETTİĞİ MESELELER.....	57
KISSANIN ESKİ DOĞU EFSANELERİYLE İLİŞKİSİ MESELESİ VE ŞARKİYATÇILARIN TEORİLERİ.....	60
İLAHİYAT KAYNAKLARINA GÖRE HIZIR	66
HIZIR'IN LAKABI, ADI VE SOYU	67
KİMLİĞİ (NEBİ, VELİ, MELEK).....	71
YAŞADIĞI VARSAYILAN ZAMAN	73
EBEDİ YAŞAYIP YAŞAMADIĞI.....	74
İLAHİYAT KAYNAKLARINA GÖRE İLYAS:.....	79
KUR'ÂN-I KERİM VE HADİSLERDE	79
DİĞER İLAHİYAT KAYNAKLARINDA	80
HIZIR VE İLYAS İLİŞKİSİ YA DA BİRLİĞİ:	84
İLAHİYAT KAYNAKLARINDA	84
HIZIR VE İLYAS İLİŞKİSİ VEYA BİRLİĞİNİN MAHİYETİ	85

II. BÖLÜM İSLAM-TÜRK TASAVVUFUNDA HIZIR VE HIZIR-İLYAS

TASAVVUFUFTA MUSA-HIZIR KISSASININ YERİ VE ÖNEMİ	91
TASAVVUF TARİHİ BOYUNCA HIZIR KAVRAMI VE GELİŞMESİ:	92
TASAVVUFUN VELÎ TELAKKİSİ VE HIZIR'LA BAĞLANTISI.....	92
TASAVVUFUFTA HIZIR'LA GÖRÜŞME	93
TASAVVUFÎ TELAKKİLERDE HIZIR KAVRAMI.....	95
TASAVVUFÎ TELAKKİLERDE HIZIR'IN İŞLEVLERİ:.....	96
MİSTİK YOLA KILAVUZLUK VE MÜRŞİTLİK.....	96
KİŞİLERİ VELAYET MERTEBESİNE ERDİRME.....	104
TASAVVUFÎ GERÇEKLERİ VE SURLARI ÖĞRETME.....	105
GERÇEĞİN MEYDANA ÇIKMASINA YARDIMCI OLMA.....	106

SIKINTILI VE GÜÇ DURUMLARDA İMDADA YETİŞME	106
TASAVVUFTA HIZIR VE İLYAS İLİŞKİSİ.....	108

III. BÖLÜM

HALK İNANÇLARINDA HIZIR YAHUT HIZIR-İLYAS KÜLTÜ

HIZIR YAHUT HIZIR-İLYAS KÜLTÜNÜN MAHİYETİ VE YAYGINLIĞI	113
HALK İNANÇLARINDA HIZIR'IN İŞLEVLERİ.....	115
ZOR DURUMLARDA VE FELAKETLERDE YARDIMCILIK	115
İYİLERİ MÜKÂFATLANDIRIP KÖTÜLERİ CEZALANDIRMA	120
BEREKET VE BOLLUĞA KAVUŞTURMA	122
SAVAŞLARDA YARDIM ETME.....	122
HALK İNANÇLARINDA HIZIR'IN PORTRESİ.....	125
HALK İNANÇLARINDA HIZIR VE İLYAS İLİŞKİSİ YA DA HIZIR-İLYAS BİRLİĞİ	130
HIZIR YAHUT HIZIR-İLYAS KÜLTÜNÜN YERLERİ:	135
HIZIR, İLYAS VE HIZIR-İLYAS'A İZAFE EDİLEN MAKAMLAR	135
TÜRKİYE DIŞINDAKİ MAKAMLAR	136
TÜRKİYE'DEKİ MAKAMLAR	139
HIZIR, HIZIR-İLYAS VE AYA YORGİ (SAİNT GEORGE).....	143

IV. BÖLÜM

FOLKLORDA HIZIR VEYA

HIZIR-İLYAS KÜLTÜ MERASİMLERİ:

HIDRELLEZ, NEBİ (HIZIR NEBİ) BAYRAMI VE DİĞERLERİ

HIDRELLEZ.....	151
HIDRELLEZİN MÂNA VE MAHİYETİ.....	151
HIDRELLEZ MERASİMLERİ.....	157
NEBİ (HIZIR NEBİ) BAYRAMI.....	169
HIZIR KÜLTÜ İLE İLGİLİ DİĞER MERASİM VE ÂDETLER	171

V. BÖLÜM

TÜRK EDEBİYATINDA HIZIR, HIZIR-İLYAS VE ÂB-I HAYAT

TÜRK EDEBİYATINDA HIZIR, HIZIR-İLYAS VE ÂB-I HAYAT	177
DİNÎ-TASAVVUFÎ EDEBİYATTA	177

MUHTELİF TASAVVUFÎ ESERLERDE MUSA-HIZIR KISSASI	178
MUSA-HIZIR KISSASINI ANLATAN RİSALELER	182
TASAVVUFÎ DİVANLARDA HIZIR, HIZIR-İLYAS, ÂB-I HAYAT	182
BEKTAŞİ-ALEVİ NEFESLERİNDE HIZIR, HIZIR-İLYAS VE ÂB-I HAYAT	186
LADİNİ EDEBİYATTA:	191
İSKENDERNÂME'LERDE	191
DİVAN ŞİİRİNDE.....	193
HALK EDEBİYATI ÜRÜNLERİNDE	199
SONUÇ	223

EKLER

EK: 1 METİN

EK: 2 FOTOĞRAFLAR

DER FAZÎLET-İ HIZIR VE İLYAS ALEYHİMA'S-SELÂM.....	227
SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA.....	231
DİZİN.....	247

GİRİŞ
KAYNAKLAR

İslam-Türk inançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas konusunu inceleme-ye girişmeden önce ilgili kaynaklar hakkında sağlam bilgiler edinmek gerekir. Çünkü İslam tarihi boyunca bütün Müslümanları ilgilendiren ve yüzyıllarca değişik kültür ve inançların katkısıyla renklenen böyle bir konunun kaynaklarını tanımak, sağlam ve sıhhatli bilgi edinmek ve doğru sonuçlara varmak için şarttır. Burada, önsözde belirtildiği üzere, konunun çeşitli yönlerini yansıtmaya yardımcı olan temel kaynaklar ele alınacaktır. Bunlar şu gruplar dâhilinde incelenebilir:

I. İlahiyat Kaynakları

A) Ana Kaynaklar

1. Kur'ân-ı Kerim,
2. Hadis külliyatı.

B) İkincil Kaynaklar

1. Tefsirler,
2. Hadis külliyatı şerhleri, hadis âlimlerinin tabakâtları.

II. Tarih Kaynakları

A) Vekâyinâmeler,

B) Kısasu'l-enbiyâlar,

C) İskender tarihleri.

III. Tasavvuf Kaynakları

A) Muhtelif mahiyette tasavvufî eserler,

B) Sûfi tabakâtları,

C) Evliyâ menâkıbnâmeleri,

D) Musa ve Hızır kıssasının tasavvufî yorumuna dair risaleler.

IV. Edebiyat Kaynakları

A) Divanlar,

B) Yazıya geçmiş destan, efsane ve halk hikâyeleri,

C) Dinî halk edebiyatı ürünleri.

V. Folklor Kaynakları

Yazıya geçmemiş her türlü destan, efsane, masal ve halk âdet ve geleneklerine ait gözlemler.

Görüldüğü gibi sınıflandırma aynı zamanda konunun çeşitli yönlerini de ortaya koyan bir manzara sunmaktadır. Şimdi bu sınıflandırmaya uygun olarak kaynakların tanıtılmasına geçilebilir.

İLÂHİYAT KAYNAKLARI

ANA KAYNAKLAR:

KUR'ÂN-I KERİM

Hiç şüphesiz Hızır konusunun ilahiyat temeli Kur'ân-ı Kerim'e dayanır. Bu yaklaşımla yukarıdaki sınıflandırmada yer alan bütün kaynaklarda mevcut telakki ve inançlar, bilgiler, genelde onun çizdiği çerçeveye en azından teorik olarak oturtulmak istenmiştir. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerim'deki Hz. Musa ve Hızır kıssası bu konuda İslam dünyasında bugüne kadar oluşan bütün telakki ve inançların çekirdeği, başka bir deyişle büyük çığı başlatan ilk kar topudur.

HADİS KÜLLİYATI

Kur'ân-ı Kerim'den sonra konunun yer aldığı en eski hadis kaynakları olarak *Sihah-ı Sitte* [*Altı Sahih Kitap*] ya da *Kütüb-i Sitte* [*Altı Kitap*] diye tanınan hadis külliyatının ilk dördünden söz etmek gerekir.

Bunların ilki Muhammed bin İsmail el-Buhârî'nin (öl. 256/869) yazdığı *Sahîhu'l-Buhârî* adlı büyük derlemedir. Bilindiği üzere Buhârî hadis imamlarının en önde gelenidir. Eseri Kur'ân-ı Kerim'den sonra en güvenilir kaynak kabul edilir. Buhârî bu eserinde isnatlarında hiçbir ihtilaf bulunmayan hadisleri toplamıştır.¹

İkincisi, Buhârî'den sonraki büyük hadis imamı kabul edilen Nişâbur-lu Müslim bin Haccac el-Kuşeyrî'nin (öl. 261/875) düzenlediği *Sahîhu*

1 Muhammed bin İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, 9 cilt, Kahire, tarihsiz (konuyla ilgili hadisler I ve VI. cilttedir). Buhârî ve eseri için bkz. M Zübeyr Sıddıki, *Hâdis Edebiyatı Tarihi*, çev. Y. Ziya Kavakçı, İstanbul, 1966, s. 90-96. Kasım Kufuralı, "Buhârî," 1A. Buhârî'deki hadisler üzerine ayrıca bkz. Ahmed bin Abdülaziz el-Husayn, *el-Hadîr ve Âsârühû beyne'l-Hakîka ve'l-Hurâfe* (Hakikat ve Hurafe Arasında Hızır ve İzleri), (basım yeri yok) 1987/1407, s. 13-17.

Müslim' dir.² Buhârî'nin eserinden farklı olarak klasik fıkıh bablarına göre tasnif edilen bu eser *Sahîhu'l-Buhârî* ile birlikte *Sahiheyn [iki Sahih Kitap]* diye adlandırılır.

İşte her iki kaynakta mevcut hadisler, Kur'ân-ı Kerim'deki Hz. Musa ve Hızır kıssasının biraz daha geniş biçimini ihtiva eden uzun metinler olup birbirlerinin varyantlarından ibarettir. Hemen hepsi de belli birkaç ravi tarafından nakledilen metinlerdir.

Diğer iki kaynaksa, İmam Tirmizi'nin (öl. 279/892) *Sünenü't-Tirmizî* diye de bilinen *el-Câmiu's-Sahîh*'i³ ve Ebu Dâvud es-Sicistânî'nin (öl. 275/888) *Sünenü Ebî Davud*'udur.⁴ Bunlarda yer alan hadisler de yukarıdakilerle aşağı yukarı aynı mahiyette olup, bir farkla ki o kadar uzun değildirler.

Yine tanınmış hadis âlimi el-Hâkim en-Nisaburî'nin (öl. 405/1014) derlediği *el-Müstedrek*'i de anabiliriz.⁵ Hâkim eserine, Buhârî ve Müslim'in kendi rivayet şartlarına uyduğu halde kullanmadıkları hadisleri koymuş olup Hızır hakkındaki hadisler de aynı mahiyettedir.

Bu anılanlar dışında, farklı zamanlarda yazılmış daha pek çok hadis kitabında veya başka eserlerde Hızır yahut Hızır-İlyas konusuna dair yığınla uydurma (mevzû') hadis de girmiştir. Bunların önemli bir kısmı Abdurrahman bin el-Cevzî'nin (öl. 579/1200) *Kitabu'l-Mevzûât*'ında ve benzeri eserlerde toplanmıştır.⁶ Konumuzla çok yakından ilgili bu uydurma hadisler Hz. Muhammed'den sonraki devirlerde yerel efsane ve rivayetlerden, yani folklor kaynaklarından, Kitab-ı Mukaddes ve etrafındaki geleneklerden beslenerek birileri tarafından oluşturulmuştur.

2 Müslim bin Haccac el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, nşr. M. Fuad Abdülbâkî, 5 cilt, Kahire, 1955 (hadisler IV. cilttedir). Müslim ve eseri için bkz. Sıddıkî, *Hâdis Edebiyatı Tarihi*, s. 96-99; ayrıca bkz. A. J. Wensinck, "Müslim bin al-Hadjdjadj," *El*.

3 Tirmizi, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. İbrahim A. İvaz, 7 cilt, Kahire, 1965 (Hızır ile ilgili hadisler V. cilttedir) Tirmizi ve eserine dair bkz. Sıddıkî, *a.g.e.*, s. 103-107; Wensinck, "al-Tirmidhî," *El*.

4 Ebû Dâvud es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, 2 cilt, Kahire, 1952 (hadisler sonuncu cilttedir). Ebû Dâvud ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Sıddıkî, s. 100-130.

5 El-Hâkim en-Nisaburî, *el-Müstedrek*, 4 cilt, Beyrut, tarihsiz (hadisler II. cilttedir). Hâkim ve eserine dair bkz. J. Robson, "al-Hâkim al-Neysâburi," *El*.

6 Ibnu'l-Cevzî, *Kitabu'l-Mevzûât*, Medine, 1966, c. I, s. 193-198. Ayrıca bkz. Ebû Hafs Ömer bin Bedri'l-Mevsilî, *el-Muğni 'an Hıfz ve'l-Kitab*, Kahire, 1324, s. 21; Fîruzâbâdî, *Sıfıru's-Sa'âde*, Bulak, 1317, s. 201. Bu tür hadisler Ahmed bin Abdülaziz el-Husayn'in yukarıda da anılan *el-Hadır ve Âsâruhü beyne'l-Hakika ve'l-Hurâfe* isimli kitabında da eleştirilmiştir (bkz. s. 68-78).

İKİNCİL KAYNAKLAR:

TEFSİRLER

Bilindiği üzere, hayli eski tarihlerden beri İslam âleminde *tefsir* denilen, Kur'ân-ı Kerim'in yorum ve açıklanmasıyla meşgul olan ilim dalında eserler yazılmış ve bunlar kullandıkları yöntemlere göre a) Rivayet, b) Dirâyet, c) Her ikisine dayanan ve nihayet, d) Tasavvufî tefsirler (*İşârî tefsirler*) olarak gruplara ayrılmışlardır. İşte Hz. Musa ve Hızır kıssasıyla ilgili kısımlarında bütün bu tür tefsirler Hızır ve Hızır-İlyas konusuna da geniş sayfalar ayırmışlardır. Her müfessir konuya kendi mesleki eğilimi ve ilmî sahasına göre yaklaşmıştır. Söz konusu kıssayı yorumlarken kimi sadece sahih hadisleri nakletmekle yetinmiş, kimiye tasavvufî yönlerini incelemiştir. Fakat başta Ehl-i Kitap (Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusiler) çevreleri olmak üzere büyük çoğunluğu yerel rivayetleri, inanç ve efsaneleri kullanmıştır. Sonraki tarihlerde yazılan tefsirlerde tabiatıyla öncekilerden bol bol nakillerde bulunmuş, sayfalar doldurmuşlardır.

İşte bu sebeple, şöyle dikkatli bir karşılaştırma ile anlaşılacağı gibi, söz konusu tefsir kaynakları, benzeri konularda olduğu üzere, çoğu defa aynı bilgileri naklederler. Bu bilgiler, Kur'ân-ı Kerim'deki kıssada geçen olaylara ait olanlar hariç tutulursa, genellikle Hızır'ın adı, lakabı, soyu sopyu, kimliği, İlyas'la ilgisi ve nihayet ebedi yaşayıp yaşamadığı gibi konular etrafında toplanır. Tefsir kaynakları çağımıza yaklaştıkça, verilen bilgilerin daha bir eleştirel gözle aktarıldığı ve *İsrailiyat* denilen, Ehl-i Kitap çevrelerinden alınma mitolojik bilgilerin ayıklandığı gözlenir. Sonuç olarak, Hızır ve Hızır-İlyas konusunda tefsir kaynaklarındaki bilgilerin son derece renkli mitolojik mahiyette olduğunu ve geldikleri kökenleri sergileyecek bir manzara oluşturduklarını söyleyebiliriz.⁷

Tefsir kaynaklarının kısaca genel değerlendirmesini yaptıktan sonra bu araştırmada kullanılanların kronolojik sırayla tanıtılmasına geçebiliriz. Hiç şüphe yok ki başlangıcından günümüze kadar yazılan bütün tefsirlere müracaat söz konusu olmadığı gibi, yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı buna gerek de yoktur. Ancak İslam dünyasında çok bilinen ve tutulan tefsirlere imkân ölçüsünde başvurulmuş, bunların

7 İslam ilahiyat kaynaklarının bu özelliği daha başında şarkiyatçıların dikkatim çekmiş, bu durumu eleştirel bir gözle muhtelif yerlerde belirtmişlerdir. Msl. bkz. Israel Friedlander, "Khidr," *ERE*, c. VII, s. 695; A. J. Wensinck, "al-Khadir," *EP*; ayrıca bkz. Abdullah Aydemir, "İlyas (a.s) Hakkında Bir Araştırma," *İM*, V/2 (Haziran 1981), s. 27.

farklı coğrafyalarda yazılmış, farklı yöntemler uygulanmış, muhaddis, kalamcı, tarihçi, mutasavvıf, felsefeci vs. değişik uzmanlıklara sahip müfessirlerin eserleri olmalarına özellikle dikkat edilmiştir.

Hızır konusunda en bol ve ilgi çeken bilgiler içeren tefsirlerin en eskilerinden biri, aynı zamanda ünlü bir tarihçi olan İbn Cerîr et-Taberî'ye (öl. 310/922-23) aittir. *Câmiu'l-Beyân* adını taşıyan bu tefsir⁸ daha sonraki pek çok müfessir tarafından güvenilir sayılmış ve kaynak olarak kullanılmış, bol bol nakiller yapılmıştır. Rivayet tefsirlerinin en önemlisi kabul edilen bu eserde Taberî, her ayeti açıklarken önce Peygamber'in hadislerine yer vermiş, yeri geldiğinde bunların tahlilini yapmıştır. Yazar Hızır ve Hızır-İlyas konusunda Ehl-i Kitap rivayetlerine, mitolojik unsurlara da geniş sayfalar ayırmıştır, bunlar sonraki müfessirlerce de aynen tekrarlanmıştır.

XI. yüzyılın meşhur mutasavvıflarından ve aynı zamanda hem muhaddis hem de müfessir olan Horasanlı Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (öl. 412/1021) *Kitabu'l-Hakayık fi't-Tefsir*⁹ (Tefsir Konusunda Gerçeklerin Kitabı) adlı eseri mutasavvıf müfessirlerin eserlerine iyi bir örnektir. Tasavvufî bir yaklaşımla yazılmış bu tefsir dönemin bazı uleması tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Sülemî, Hz. Musa ve Hızır kıssasına da tasavvufî yorumla yaklaşmıştır.

Mütezile mezhebine mensup büyük bir âlim olan Ebu'l-Kasım Muhammed bin Ömer ez-Zemahşerî'nin (öl. 538/1143-44) *el-Keşşâf an Hakâyık'ı Gavâmızı't-Tenzil* (Kur'an'ın İnceliklerine Dair Gerçeklerini Açıklayan) adıyla bilinen tefsiri de konu açısından önemli bir kaynaktır.¹⁰ Bu tefsir dirayet yönteminin dikkate değer bir örneği sayılır. Fakat konumuz açısından öteki tefsirlerden pek ayrılmaz.

Burada Şii tefsirlerinden de bir örnek verelim. Söz konusu tefsir XII. yüzyılın ünlü İmâmiye ulemasından Ebû Ali el-Fazl bin et-Taberî'nin (öl. 548/1153) *Mecmau'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân'ı* (*Kur'an'ın Yorumuna Dair*

8 *Câmiu'l-Beyân*, XV. cüz, Kahire, tarihsiz. Taberî ve eseri için bkz. Şemsu'd-Dîn ed-Dâvudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, nşr. A. Muhammed Ömer, Kahire. 1972, c. II, s. 106-116; Kâtip Çelebi, *Keşf el-Zunûn*, nşr. Ş. Yalıtıkaya-R. Bilge, İstanbul, 1971, 2. bs., c. I, s. 437-192.

9 Süleymaniye (Fatih) Kütüphanesi, no 262. Sülemî ve tefsirine dair bkz. ed-Dâvudî, c. II, s. 137-137; Kâtip Çelebi, c. 1, s. 673; Bilmen, s. 227-228; ayrıca özellikle bkz. Süleyman Ateş, *Sülemî ve Tasavvufî Tefsiri*, İstanbul, 1969.

10 Ebu'l-Kasım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâyık'ı Gavâmızı't-Tenzil*, c. I, İstanbul, 1307. Müfessir ve eseri konusunda bkz. ed-Dâvudî, c. II, s. 314-316; Kâtip Çelebi, c. II, s. 1475-1483; Bilmen, s. 286-294.

Beyanların Toplamı)dır,¹¹ Yazar bazı küçük ayrıntılar dışında Hızır ve Hz. Musa kıssası konusunda tamamıyla Sünni ulemayla aynı doğrultuda görüşler beyan etmektedir.

XII. yüzyılın önemli kaynaklarından olan *Zâdü'l-Mesîr'in* (Yolculuk Azığı) yazarı Abdurrahman bin el-Cevzi (öl. 597 / 1200) Bağdatlı olup tefsir, hadis ve tasavvuf alanında ünlü bir simaydı. Adı geçen eseri önde gelen tefsirlerden sayılır ve Hızır konusunda hayli zengin malzeme içerir.¹²

Hızır konusunu enine boyuna ele alan dikkate değer bir başka tefsir kaynağımız, İbnu'l-Cevzî'nin çağdaşı olup felsefe ve kelimada büyük bir şöret kazanan Harezmi Fahru'd-Dîn er-Râzî'nin (öl. 606 / 1209-10) *Mefâtihu'l-Ğayb'ı* (*Gaybın Anahtarları*)dır,¹³ Râzî bu eserinde konuyu bütün yönleriyle ve boyutlarıyla tahlile çalışmış, kendi zamanına kadar ileri sürülen başlıca rivayetlerin eleştirisini de yapmıştır. Ortaya koyduğu sonuçlar dikkate alınır, pek az kaynağın bu yola başvurduğunu söylemek gerekir. Diğerleri çoğunlukla rivayetleri nakletmekle yetinmişlerdir. Bu açıdan eserin değeri büyüktür.

Söz edeceğimiz bir başka tefsir, bütün zamanların en meşhur ve en renkli mutasavvıfı Muhyi'd-Dîn ibnü'l-Arabî'nin (öl. 638 / 1241) *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim*'idir.¹⁴ Ünlü mutasavvıf bu eserini tamamıyla tasavvuf ölçülerinde kaleme almış ve Hz. Musa ve Hızır kıssasını ilgi çekici yorumlarla ele alarak türünün en güzel örneklerinden birini meydana getirmiştir.

Konumuzla ilgili en geniş rivayetleri toplayan kaynaklardan biri de XIII. yüzyılda Endülüs'te yetişmiş bir âlim olan Abdullah Muhammed bin Ahmed el-Kurtubî'nin (öl. 671 / 1272) *Tefsiru'l-Kurtubî* diye de bilinen *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'an'ı* (*Kur'an'ın Hükmelerini Toplayan*)dır.¹⁵ Hem muhaddis hem müfessir olan müellifin eseri rivayet tefsirlerinin önemlilerindedir. Kurtubî, Hızır ve Hızır-İlyas konusunda daha çok hadis

11 İbnu't-Taberî, *Mecmau'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, VI. Cilt, Tahran, 1374. Müellif ve eserine dair bkz. Hayru'd-Dîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Kahire, 1954, c. I, s. 205-206.

12 *Zâdü'l-Mesîr*, c. V, Dimaşk, 1965. Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. ed-Dâvudî, c. I, s. 270-274; Kâtip Çelebi, c. II, s. 947; Bilmen, s. 305-306.

13 *Mefâtihu'l-Ğayb*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, c. V. Râzî ve eserine dair bkz. ed-Dâvudî, c. II, s. 214-216; Kâtip Çelebi, c. II, s. 1756; Bilmen, s. 310-318.

14 Muhyi'd-Dîn ibnu'l-Arabî, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut, 1968, c. 1.

15 *El-Câmi'*, Kahire, 1941, c. XI. Kurtubî ve tefsiri hakkında bkz. ed-Dâvudî, c. II, s. 65-66; Kâtip Çelebi, c. I, s. 534; Bilmen, s. 345-347.

biçiminde kendi zamanına kadar gelebilen rivayetlere yer vererek pek zengin bir malzemenin bize ulaşmasını sağlamıştır.

Bu tür rivayetleri kendine göre eleyerek güvenilir bulduklarını eserine alan dikkate değer bir müfessir ise, Kadı Beyzâvî adıyla bilinen Nâsıru'd-Dîn Abdullah bin Ömer'dir (öl. 691 / 1292). Şafii mezhebinden olan müellif fıkıh, kelim ve tarihle de uğraşıyordu. Son derece derli toplu ve özlü eseri *Envâru't-Tenzil* (Kur'ân'ın Nurları) yüzyıllardan beri bütün İslam dünyasında beğenilen ve okunup okutulan tefsirlerden olmuştur.¹⁶

XVI. yüzyılın Osmanlı ulemasından Ebussuûd Efendi'nin (öl. 982 / 1574) tefsiri *Tefsiru Ebi's-Suûd* olarak da bilinen *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ Kitâbi'l-Kerim* (Sağlam Akı Yüce Kitabın Erdemlerine Sevkette) dir,¹⁷ Yazar temelde Zemahşerî ve Kadı Beyzâvî'yi kaynak almış, fakat yer yer kendi görüşlerini de ortaya koymuştur. Ancak Hızır konusunda öncekilerden pek farklı bir yorum getirmez.

Konuyu yeniden geniş bir biçimde ele alan bir başka müfessir de, XIX. yüzyılda Yemen'de yetişmiş bir âlim olan Muhammed bin Ali eş-Şevkânî'dir (öl. 1250 / 1834-35). *Fethu'l-Kadîr* adıyla bilinen eserinde eski tefsirlerde nakledilen Ehl-i Kitap kökenli mitolojik rivayetleri ve hadisleri iyi bir eleştiri süzgecinden geçirmiştir.¹⁸ Eser hem rivayet hem de dirâyet yöntemini birleştirmiştir.

Hemen hemen aynı dönemden bir başka kaynak da XIX. yüzyılda Irak'ta yetişen Şihâbu'd-Dîn el-Âlûsî'nin (öl. 1270 / 1854) eseridir. Rivayet yöntemiyle yazılan *Rûhul-Meânî*'de (*Mânaların Ruhunu*)¹⁹ Hızır ayrıntılı bir biçimde ele alınmış, bu arada birçok uydurma hadis hiçbir eleştiriye tâbi tutulmadan zikredilmiştir.

Son devrin Osmanlı ulemasından Konyalı Vehbi Efendi'nin *Hulâsatu'l-Beyân*'ını da (*Özet Kur'an Açıklaması*) anmalıyız.²⁰ Müellif eserinde daha önceki tefsirlerde bulunan hiçbir ayrıntıyı dikkate almayarak sadece Kur'ân-ı Kerim ve sahih hadislerle dayanmıştır. Böylece eski rivayetlerin

16 *Envâru't-Tenzil*, İstanbul, 1285, c. 2. Müellif ve eseri için bkz. ed-Dâvudî, c. I. s 242-243; Kâtip Çelebi., c. I, s. 186-193; Bilmen, s. 350-352.

17 *Mefâitihu'l-Gayb* kenarı, c. V. Ebussuûd Efendi ve tefsirine dair bkz. Kâtip Çelebi, c. I, s. 65; Bilmen, s 474-487; Cavid Baysun, "Ebussuûd," *İA*; J. Schacht, "Abu'l-Suûd," *EP*.

18 *Fethu'l-Kadîr*, Kahire, 1350, c. III. Şevkânî ve eseri için bkz. Bilmen, s. 557-559.

19 *Rûhu'l-Me'ânî*, IX. cüz, Bulak, 1301. Müellif ve eseri için bkz. Bilmen, s. 565-579.

20 *Hulâsatul-Beyân*, İstanbul, 1343, c. IX. M. Vehbi Efendi ve tefsirine dair bkz. Bilmen, s. 515-516.

hiçbirine önem vermediğini ve bunların güvenilir olmadıklarını göstermek istemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son devir âlimlerinden biri de Elmalılı lakabıyla meşhur Hamdi Efendi'dir. Eseri Türk diliyle yazılmış en önemli tefsir olup halen din adamları ve halk arasında otorite kabul edilmektedir. *Hak Dini Kur'an Dili* adını taşıyan bu eser²¹ gerçekten büyük bir emek ürünüdür. Çağımızın sorunları karşısında İslam'ın durumu dikkate alınarak yazılan bu tefsirde ilgi çekici ve değerli yorumlar yapılmıştır. Yazar Hızır konusunda eski rivayetleri geniş çapta bir elemeye tâbi tutarak değerlendirmiştir.

Bir zamanlar çok okunan ve hemen bütün İslam ülkelerinde kabul gören bir tefsir, Mısırlı âlim Seyyid Kutub tarafından kaleme alınmıştır. *Fî Zülâli'l-Kur'ân (Kur'an'ın Gölgesinde)* adlı bu eser²² bu çalışmada kullanılan son tefsir kaynağıdır. Burada sadece kıssa nakledilip geçilmiş, Hızır'ın kim olduğundan hiç söz edilmemiştir. Bu da yazarın Hızır m kimliğine dair rivayetleri güvenilir bulmadığını göstermesi açısından önemlidir.

HADİS KÜLLİYATI ŞERHLERİ VE HADİS TABAKÂTLARI

İlk sözünü edeceğimiz kaynağımız, aynı zamanda bir tarihçi olan Bedru'd-Dîn el-Aynî'nin (öl. 855 / 1451), *Sahîhu'l-Buhârî*'yi şerheden *Umdetul-Kârî* adlı tanınmış büyük eseridir.²³ Buhârî'nin eserine birkaç tane şerh yazılmasına rağmen onunki belli bir sistem ve yöntem dâhilinde telif edildiğinden çok tutulmuştur.

İkincisi, Müslim'in en meşhur şerhçilerinden Ebû Zekeriya en-Nevevî'nin (öl. 676 / 1278) *el-Minhâc*'ıdır.²⁴ Büyük bir Şafii fıkıhçı olan Nevevî hadis alanında da çok kabul gören ve şöhreti zamanımıza kadar gelen bir âlimdir. Müslim'in eserine yazılan şerhler arasında en büyüğü ve en iyisi onun bu eseridir. Nevevî sorunları açıklamakla yetinmemiş, fıkıh ve kelim açısından da ele almıştır. Hızır konusuna tıpkı müfessirlerin yöntemiyle yaklaşmış ve onların kaynaklarına dayanmıştır.

21 *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1960, 2. bs., c. III. Müellif ve eseri için bkz. Bilmen, s. 607-612.

22 Seyyid Kutub, *Fî Zülâli'l-Kur'ân*, Kahire, tarihsiz, c. XV..

23 *'Umdetu'l-Kârî fi Şerh'i Sahîhi'l-Buhârî*, İstanbul, tarihsiz, c. IX. Bedru'd-Dîn el-Aynî için bkz. W. Marçais-M H. Yinanç, "Aynî," *İA*; Marçais, "al-Aynî," *EP*.

24 *El-Minhâc fi Şerh'i Müslim bin el-Haccâc*, cüz IV, Kahire, 1283. Nevevî'ye dair bkz. W. Heffening, "al-Navavî," *EP*.

Gerek bu iki büyük şerhte gerekse isimlerini burada anmayacağımız öteki şerhlerde Hızır ve Hızır-İlyas'a ait bilgiler tefsir kitaplarındakilerle aynı kaynaklardan gelmektedir.

Hadis ravilerinin hayat hikâyelerinden söz eden tabakât kitapları arasında konuya ait en bol malzeme, XV. yüzyılın ünlü tarihçi ve muhaddisi İbn Hacer el-Askalânî'nin (öl. 853/1449) meşhur eseri *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*'sinde (*Sahabeyi Seçme Konusunda İsbet Etme*) bulunur.²⁵ Küçük bir kitap hacmindeki bir bölümde yazar hadis ravisi sıfatıyla Hızır'dan söz eder. Bilindiği üzere sonraki bazı hadis kaynaklarında Hızır'dan hadisler nakledilmiştir.²⁶ İşte İbn Hacer, Hızır ve Hızır-İlyas'a dair dikkate değer mevcut bütün bilgileri bu bölümde nakletmiş, üstelik nakletmekle yetinmemiş, eleştirilerini de yapmıştır. Bu sebeple söz konusu kısım konunun incelenmesinde bize geniş çapta yardımcı olacak mahiyettedir.

KONUVA AYRILMIŞ ESERLER

Halk arasında en yaygın inançlardan biri olması dolayısıyla Hızır yahut Hızır İlyas konusunda İslam âlimleri sadece eserleri içinde bilgi vermekle yetinmemişler, bağımsız eserler de kaleme almışlardır. Bu eserlerin bir kısmı genellikle halkın bu konudaki inançlarını düzeltmek, Kur'ân-ı Kerim ve sahih hadisler çerçevesinde sağlam bir temele oturtmak için yazılmıştır. Bunların en başında yukarıda tefsirinden söz edilen Abdurrahman bin el-Cevzî'nin *Ucâletu'l-Muntazır fî Hâli'l-Hadır* adlı risalesi gelir.²⁷ Müellif Hızır'a dair değişik mahiyetteki rivayet ve nakillerin eleştirisini yaparak ayıklamış ve Ehl-i Kitap kökenli bütün rivayetlerin asılsız ve hurafe (mitolojik) olduğunu açıklamıştır.

XVI. yüzyılın meşhur âlimlerinden Aliyyü'l-Kârî de (öl. 1012/1603) *Makale fî Beyânı Hâli'l-Hadır (Hızır'ın Durumunu Açıklamaya Yönelik Makale)* isimli risalesinde,²⁸ İbnu'l-Cevzî gibi muhaddis, müfessir ve mutasavvıfların fikirlerini incelemiş ve kendi görüşlerini açıklamıştır.

Ulema muhitlerinde yazılan bu iki risaleden başka tasavvuf mensupları arasında da Hızır'a dair bağımsız eserler yazanlar çıkmıştır. Mesela

25 İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, c. I, Kahire, 1328. İbn Hacer için bkz. F. Rosenthal, "İbn Hadjar al-'Asqalânî," *EP*.

26 Bunlardan bazı örnekler ileride de ele alınacaktır.

27 Bu eserin aslı maalesef görülemedi. Fakat İbnu'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih*'inde aktarılan uzun parçalar sayesinde içeriği hakkında bir fikir edinmek mümkün olabilmektedir.

28 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (İsmail Saib) Kütüphanesi, I. Kısım, no 5389.

XVI. yüzyılın mutasavvıf ulemasından Abdolvahhab eş-Şa'rânî (öl. 973/1565) *Mîzanu'l-Hadıriyye* (Hızır'la İlgili Şeylerin Mizanı) adlı kitabında konuyu mutasavvıf gözüyle karşı bakış açısından değerlendirerek ilgi uyandıran görüşler ortaya koymuştur.²⁹

Hızır'a dair Osmanlı uleması tarafından da risaleler yazılmıştır. Bunların birisi şeyhülislam İbn Kemal'in (öl. 940/1534) *Risâle fi Keşfi'l-Hazir fi Emri'l-Hadır* adlı eseridir.³⁰ Bir diğeriye XVIII. yüzyıl devlet adamlarından Numan bin Köprülü Mustafa Paşa'ya (öl. 1131/1739) aittir. Müellifin *el-Adl fi Hâli'l-Hadır* (Hızır'ın Haline Dair Adil Yaklaşım) adlı bu risalesi de³¹ yukarıdakilerde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim'deki kıssadan başka bu konudaki hadisleri ve diğer rivayetleri ele almakta ve kendi görüşlerini bildirmektedir.

TARİH KAYNAKLARI:

VEKÂYİNÂMELER

Bilindiği üzere İslam dünyasında Abbasiler zamanından beri yazılan vekâyinâmeler genellikle kâinatın yaratılışı ve Hz. Âdem'le başlar, genel bir dünya tarihi tablosu çizdikten sonra Hz. Muhammed'le İslam tarihine girerler. Bu sebeple vekâyinâmelerin bazılarında Hz. Musa devrinden söz edilirken Hızır konusuna da değinilir.

İşte bu vekâyinâmelerden birisi Taberî'nin *Tarîhu'l-Ümme ve'l-Mülûk* (*Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*) adlı ünlü eseridir.³² Hızır ve İlyas'a ait rivayetlerin geniş çapta yer aldığı tarih kaynaklarından en eskisi budur. Hızır hakkında bazı hadislerin yanı sıra tefsirine koymadığı Ehl-i Kitap kökenli pek çok mitolojik rivayete de yer vermiştir. Müellif tıpkı tefsirinde olduğu gibi kullandığı her rivayetin isnat zincirini kaydeder.

29 *Mizânu'l-Hadıriyye*, Kahire, 1304, (*Tercemetu'l-Ümme fi İhtilâfi'l-Eimme* kenarında), Şa'rânî hakkında bkz. J. Schacht, "al-Sha'rânî," *EL*.

30 *Resâil-i İbn Kemal*, Süleymaniye (Hekimoğlu Ali Paşa) Kütüphanesi, no 937. Katalogta, bu numaradaki risalelerin isimleri arasında adı geçen risalenin de ismi kayıtlıdır. Ancak mecmuanın içinde kendisi mevcut değildir. Üstelik *Resâil-i İbn Kemal'in* ne basılı ne de görebildiğimiz yazma nüshalarında bu risaleye rastlanmıştır. Ancak aşağı yukarı İbnu'l-Cevzî ve Aliyyu'l-Kâri'nin eserleri mahiyetinde olduğu tahmin edilebilir.

31 Köprülü Kütüphanesi, III. kısım no 148. Köprülü Numan Paşa hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Osmanî*, İstanbul, 1311, c. IV, s. 568-569.

32 *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Z. Kadiri Ugan-Ahmet Tamir, Ankara, 1954, c. II.

Bir diğer vekâyinâme, Taberî'nin çağdaşı Mes'ûdî'nin (öl. 345/956) ünlü *Mürûcu'z-Zeheb*'i (*Altın Çayırklar*)dir.³³ Mes'ûdî Taberî kadar geniş olmasa da Hızır hakkında dikkat çekici bilgiler verir. Bunların çoğu yine Ehl-i Kitap çevrelerinden aktarmadır.

Bu tür rivayetleri en iyi toplayan vekâyinâmelerden birisi de İbnu'l-Esîr'in (öl. 630/1234) *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı iyi bilinen hacimli kitabıdır.³⁴ Taberî tarihindeki gibi, güvenilir hadis derlemelerinden ve öteki kaynaklardan aktarılan Hızır'a dair birçok hadis metni de ihtiva eder. Aynı zamanda bir muhaddis olan yazar, eserine koyduğu bu rivayetlerin eleştirilerini yaparak söylediklerine değer kazandırmaktadır. O böylece sahih hadis kaynaklarının dışındaki rivayetleri kısmen reddetmiş, kısmen de zayıf bulduğunu göstermiş olmaktadır. Bu zayıf rivayetlerin büyük çoğunluğunun mutasavvıflarca kabul görmüş hadislerden ibaret olduğu hemen dikkati çeker.

XIII. yüzyılın önemli tarihçilerinden Sibte İbni'l-Cevzî diye bilinen Şemsu'd-Dîn Yusuf bin Kızıoğlu'nun (öl. 654/1256) *Mir'âtu'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yân* (*Önde Gelen Şahsiyetlerin Tarihine Dair Zamanın Aynası*) adlı büyük tarihi de konunun önemli kaynaklarındanıdır.³⁵ Bu eser İslam tarih yazıcılığının temel örneklerinden sayılmakta olup Hızır konusunda önemli kayıtlara yer verir.

İbnu'l-Esîr gibi bir diğer muhaddis tarihçi de İbn Kesir'dir (öl. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (*Başlangıç ve Son*) adlı meşhur tarihinde³⁶ yine hadislerden ve Ehl-i Kitap rivayetlerinden oluşan hayli zengin bir malzeme grubu bulunmaktadır. O da meslektaşı İbnu'l-Esîr gibi Hızır'a dair bu malzemeyi eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra çoğunu reddeder.

İşaret edilecek son vekâyinâme Hüseyin bin Muhammed ed-Diyarbekrî'nin (öl. 990/1582) *Tarîhu'l-Hamîs*'idir.³⁷ Müellif konuyla ilgili

33 Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, nşr. B. de Meynard-P. de Courteille, Paris, 1914, c. IV, s. 216.

34 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Kahire, 1932, c. I. Müellifin hayatına ve eserine dair bkz. Rosenthal, "İbn al-Athîr," *EP*.

35 Sibte İbni'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yân*, British Museum, Oriental no 4215 (Friedlaender, *Die Chadhirlegende*, s. 319-322'dan naklen). Sibte İbni'l-Cevzî ve eseri için bkz. Claude Cahen, "İbn al-Djavzi," *EP*.

36 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, nşr. C. J. Tornberg, Leiden, 1867, c. I. Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. H. Laoust, "İbn Kathîr," *EP*.

37 Hüseyin bin Muhammed Diyarbekrî, *Tarîhu'l-Hamîs*, Kahire, 1302, c. 1.

bilgileri yukarıdakilere oranla biraz daha dar çerçevede tutmuş, fakat dikkat çekici olanları muhafaza etmiştir.

KISASU'L-ENBİYÂLAR

İslam dünyasında eskilerden beri peygamberlerin hikâyelerini anlatan *Kıyasu'l-Enbiyâ* (*Peygamber Hikâyeleri*) denilen, hikâye üslubuyla yazılmış yarı menkabevî eserler çok rağbet görmüş, dolayısıyla halk arasında da çok okunmuştur. Bunların en tanınmışlarından biri Ebû İshak Ahmed Es-Sa'lebî'nin (öl. 427 / 1035) *el-Arâis* adıyla da meşhur *Kıyasu'l-Enbiyâ*'sıdır.³⁸ Bu eser, Hızır ve Hızır-İlyas konusunda çok zengin ve bir hayli renkli bilgiler ihtiva eder. Fakat bunların çoğu, zaman zaman ulema tarafından eleştirilen hikâye ve rivayetlerden oluşmaktadır. Bunların bir kısmını Sa'lebî yerel folklor malzemelerinden derlemiştir. Bu sebeple kendi türünde çok beğenilen bir kitap olmuştur.

İSKENDER TARİHLERİ

Bu kısımda iki kaynağın adını anmak gerekir. Bunların ikisi de Arap tarihçiler tarafından kaleme alınmış olup Büyük İskender'in hayatını ve savaşlarını anlatan eserlerdir. Ancak tarihsel bilgiler verirken, pek çok efsanevi rivayeti de kullanmışlardır. İşte bu arada Hızır konusuna da değinmişler ve İskender'le ilişkisini anlatmışlardır. Bu iki eser Umâre bin Zeyd'in *Tarîhu'l-İskender*'i³⁹ ve İbrahim bin Müferric es-Sûrî'nin yine *Tarîhu'l-İskender* ismini taşıyan kitabıdır.⁴⁰

TASAVVUF KAYNAKLARI:

Hızır konusu, özellikle Kur'ân-ı Kerim'deki Hz. Musa ve Hızır kıssasında ikisi aralarındaki ilişkinin tarzı, Hızır'ın Hz. Musa karşısındaki öğreticilik kimliğiyle adeta bir mürşit konumunda bulunuşu dolayısıyla daha ilk başlardan beri mutasavvıfları yakından ilgilendirmiştir. Bu yüzden yazılan her türden tasavvufî eserde mürşid-mürîd ilişkisine meşruiyet kazandıran temel bir metin olarak yorumlanmış ve buna uzun sayfalar ayrılmıştır. Bunlarda Hızır'ın daha çok manevi kılavuz

38 Ebû İshak Ahmed es-Sa'lebî, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, Kahire, 1308.

39 'Umâre bin Zeyd, *Tarîhu'l-İskender*, British Museum, Oriental no 5928 (Friedlaender, *Die Chadhirlegende*' den naklen).

40 Es-Sûrî, *Tarîhu'l-İskender*, -British Museum, Add. no 7366 (Friedlaender, *a.g.e.*'den naklen.)

ve mürşitlik niteliği üzerinde durulmuş ve mutasavvıfların Hızır'la görüşmelerini nakleden, büyük bir kısmı yalnız isim değiştirmek suretiyle birbirinin tekrarıdır ibaret sayısız menkabe hikâye edilmiştir. Bu kaynaklar konunun tasavvuf çevrelerinde tarih boyunca nasıl ele alındığını anlamamız itibarıyla çok yararlıdır. Bu kaynaklar aşağıdaki gibi başlıca dört gruba ayrılabilir:

DEĞİŞİK MAHİYETTE TASAVVUFÎ ESERLER

Kronolojik açıdan önce İmam Gazzalî'nin (öl. 505/1111) meşhur *İhyâ'ül-ÿl'*sından söz edilmelidir.⁴¹ Onun en tanınmış eserleri arasında olup fıkıh ile tasavvufu mükemmel bir tarzda birleştiren bu eserde, Hızır hakkında kısa, fakat özlü fikirlerle, onun bazı mutasavvıflarla görüşmelerine dair kısa fıkralara rastlanır.

Yesevîlik ve Nakşibendiliğin büyük şeyh ve velîlerden saydığı, XII. yüzyılın tanınmış Horasanlı mutasavvıfı Hâce Muhammed Pârsâ'nın *Faslu'l-Hitab'*ı da önemli bir kaynaktır. Müellif eserinde Hızır ve Hızır-İlyas'a dair mutasavvıfâne bilgi ve telakkileri uzun uzun kaydeder.⁴² Bunlar daha çok İslam'ın ilk devrinden hemen sonraki inançları yansıtır.

Konu hakkında en canlı ve en ilgi çekici bilgilerden bir kısmı da Muhyî'd-Dîn ibnü'l-Arabî'nin ünlü *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye'*sinde bulunur.⁴³ Bu eserin en çarpıcı yanı, İbnu'l-Arabî'nin Hızır'la olan çeşitli karşılaşmalarını ve konuşmalarını ilgi çekici bir üslûpla bizzat nakletmesidir.

Hızır konusunda daha çok halk tasavvufuna ait önemli telakkileri yansıtan bir eser, XIII. yüzyıl Anadolu Türkmen mutasavvıflarından Hacı Bektaş-ı Velî'ye (öl. 669/1271) nisbet edilen *Makâlât* isimli kitabın XIV. yüzyıl sonunda Hatiboğlu tarafından yapılan Türkçe telif-tercümesidir. *Bahru'l-Hakayık (Gerçekler Denizi)* taşıyan bu eser⁴⁴ özellikle halk tasav-

41 Gazzalî, *İhyâu Ullûmi'd-Dîn*, İstanbul, 1318-1321, 4 cilt.

42 Hâce Muhammed Pârsâ hakkında bkz. *Reşehât Tercemesi*, İstanbul, 1291, s. 83-91. Şeyhin söz konusu eserinde mevcut bu kısımlar ayrı bir risale haline getirilmiş olup bir nüshası *el-Kelimâtu'l-Mütte'allika bi'l-Hadır ve İlyas* (Hızır ve İlyas'a Dair Bazı Sözler) adıyla DTCF (İsmail Saib) Kütüphanesi, I. Kısım, no 852'dedir. Burada bu nüsha kullanılmıştır.

43 Muhyî'd-Dîn İbnu'l-Arabî, *el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, Kahire, 1293, 4 cilt. Bu eser Nihat Keklik tarafından kısmen tercüme edilmiştir: *İbnu'l-Arabî'nin Eserleri ve el-Fütûhâtu'l-Mekkiyye*, İstanbul, 1974-1980, 2 cilt.

44 *Makâlât*, Türkçe tercümesi *Bahru'l-Hakayık* ve mütercimi Hatiboğlu hakkında en geniş bilgi Esat Coşan'ın *Hacı Bektaş-ı Velî, Makâlât* (İstanbul, 1986) adlı doçentlik tezindedir. Yararlandığımız *Bahru'l-Hakayık*'ın eleştirmeli metni de buradadır. Ayrıca bkz. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1980, 2. bs., s. 250, 356-357.

vufu çevrelerinde Hızır'ın nasıl ele alındığını göstermesi bakımından çok önemlidir.

XVI-XVII. yüzyılın Nakşibendi şeyhlerinden olup İmam Rabbâni diye şöhret kazanan Ahmed Faruk es-Serhendî'nin (öl. 1034/1625) yazdığı meşhur *Mektûbat'ı* da anmak gerekiyor.⁴⁵ Eser Hızır ve İlyas'a dair ilginç telakkiler ihtiva eder.

SÛFÎ TABAKÂTLARI

Konumuza dair hayli bol malzemenin bulunduğu tasavvuf kaynaklarının ikinci grubu sûfi tabakâtlarıdır. Biz, Hızır yahut Hızır-İlyas konusunun tasavvuf tarihi boyunca gösterdiği gelişmeyi yansıtan zengin bilgileri bunlara borçluyuz.

Aslında birtakım tasavvufî kavramları açıklayan en eski kaynaklardan biri olmakla beraber kısmen tabakât özelliği de gösteren, Ebû Nasr es-Serrac'ın (öl. 378/988) *Kitabu'l-Luma'* adlı eseri bunlardan biridir.⁴⁶ Bu kitapta mutasavvıfların Hızır'la yaptıkları görüşmeler, konuşmalar uzun veya kısa anekdotlar şeklinde yer almaktadır.

Sufilerin hayat hikâyelerinden söz eden ilk sistemli tabakât kitabı, Sülemî'nin ünlü *Tabakâtu's-Sûfiyye*'sidir.⁴⁷ Sülemi bu eserinde hayatını ve kerametlerini anlattığı mutasavvıfların Hızır'la yaptıkları konuşmaları ve onunla yaşadıkları olayları nakleder.

Anmaya değer bir başka sûfi tabakâtı da Ali bin Osman el-Hucvîrî'nin (öl. 465/1072) çok tanınmış *Keşfu'l-Mahcûb (Perdeyi Açmak)* adlı kitabıdır.⁴⁸ Yazarı Hindistan'da yetişen büyük bir mutasavvıf olup zamanının ünlü sûfileriyle bizzat görüşmüştür. Eser geniş çapta kendi gözlemlerini de içerdiği için çok değerlidir. Hucvîrî çağdaşı bazı mutasavvıfların Hızır'la olan görüşmelerini bizzat kendi ağızlarından eserine kaydetmiştir.

Abdulkerim bin Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (öl. 465/1072) *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye* isimli meşhur eserine gelince,⁴⁹ mektup tarzında kaleme alındığı

45 *Mektûbât*. çev. H. Hilmi Işık, İstanbul, 1968. İmam Rabbani ve *Mektûbât* konusunda bkz. Sh. İneytullah, "Ahmed Sirhindî," *El*.

46 Ebû Nasr es-Serrac, *Kitabu'l-Luma'*, nşr. A. Mahmud-T. Sürür, Kahire, 1960.

47 Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, nşr. Nuru'd-Dîn Şerîbe, Kahire, 1953. Sülemî'ye dair bkz. T. Yazıcı, "Sülemî," *İA*.

48 Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcub*, çev. S. Uludağ, İstanbul, 1978. Kuşeyrî ve kitabına dair bilgi, çevirenin önsözündedir.

49 Abdulkerim bin Hevâzin el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, çev. S. Uludağ, İstanbul, 1978. Kuşeyrî ve kitabına dair bilgi çevirenin önsözündedir.

için bu ismi taşıyan eser, tıpkı Gazzalî'nin *İhya'sı* gibi Sünni inançlarla tasavvufu telif etmesi sebebiyle çok güvenilir sayılmıştır. Bu kitapta da Hızır'la ilgili önemli pasajlar bulunmaktadır.

Mutasavvıfların Hızır'la yaptıkları görüşmelere dair zengin nakillerin yer aldığı bir diğer kaynak İranlı büyük mutasavvıf Feridüddîn Attâr'ın (öl. 618 / 1221) *Tezkiretü'l-Evliyâ'sı* (*Velilerin Hayat Hikâyeleri*)dir.⁵⁰ Osmanlı döneminde Türkçeye tercüme yapılmış olup daha sonraki bazı eserlere kaynaklık etmiş ve çok okunmuştur.

Şimdi söz edilecek sûfi tabakâtıysa, yine büyük bir mutasavvıf olan Abdurrahman Câmî'nin (öl. 897 / 1492) *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds* (*Mukaddes Şahsiyetlerden Dostluk Esintileri*) adıyla meşhur eseridir.⁵¹ Câmî kitabında sadece mutasavvıfların hayatlarını anlatmamış, baş tarafında bir kısım tasavvufî kavram ve konunun açıklamasına yer vermiştir. İşte bu arada Hızır ve Hızır-İlyas'a da geniş yer ayırmış, ilgili rivayetleri tahlil ederek yorumlar da yapmıştır.

Mutasavvıfların Hızır hakkındaki telakkilerinin tipik örneklerini yansıtan bir başka tabakât kitabı, XV. yüzyılın ünlü Çağatay şairi Ali Şîr Nevâyî'nindir (öl. 906 / 1501).⁵² *Nesâyimu'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve* (*Fütüvvet Kokularından Esen Meltemler*) adlı bu eserde oldukça fazla Hızır menkabeleri bulunur. Bunların bir kısmı mutasavvıfların kendi ağızlarından nakledilmektedir.

Tabakât türünden sonuncu kaynağımız, XV. yüzyılın sonlarına ait önemli bir Nakşibendi kaynağı olup, Hüseyin bin Ali el-Vâiz el-Kâşifî tarafından yazılan *Reşehâtu Ayni'l-Hayat* (*Hayat Kaynağından Avuçlar*) dir.⁵³ Eseri 1585 tarihinde bazı eklerle Mehmed Mâruf Efendi Türkçeye çevirmiştir. *Reşehât* birçok Nakşibendi şeyhinin Hızır'la yaptığı görüşmeleri anlatmaktadır.

Bu sayılanların dışındaki tabakât kitaplarında da benzer menkabelere bol miktarda rastlamak kabildir.

50 *Tezkiretü'l-Evliyâ*, nşr. R. A. Nicholson, Londra, 1905, c. 2. Yazar ve eserine dair bkz. H. Ritter, "Attâr," *EP*.

51 Bu kitapta Lâmî Çelebi'nin tercümesi kullanılmıştır: *Terceme-i Nefahâtü'l-Üns*, İstanbul, 1270. Câmî ve eseri için bkz. Clement Huart-Henri Massé, "Djâmî," *EP*.

52 *Nesâyimu'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, nşr. Kemal Eraslan, İstanbul, 1979. Nevâyî ve kitabı hakkında bir inceleme nâşirin önsözünde bulunmaktadır.

53 *Terceme-i Reşehât*, İstanbul, 1291. Yazar ve eserine dair bkz. Kâtip Çelebi, c. I, s. 903-904; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, indeks kısmı.

EVLIYA MENÂKIBNÂMELERİ

Velîlerin menkabevi hayat hikâyelerini ve kerametlerini anlatan menâkibnâmeler, en verimli kaynaklarımızdan sayılmalıdır. Çünkü hemen her menâkibnâmede, konu edilen velînin Hızır'la görüşme ve konuşmalarını, başından geçen olayları anlatan bir veya daha fazla menkabe mutlaka bulunur. Sayıları hayli fazla olan bu eserlerden tipik bazı telakkileri yansıtanlar seçilerek bu çalışmada kullanılmıştır. Bunlar hakkında başka bir yerde geniş bilgi verildiği için⁵⁴ burada yalnızca isimlerini anmakla yetineceğiz:

Tezkire-i Satuk Buğra Han;⁵⁵ *Menâkib-ı Sipehsâlar*;⁵⁶ *Menâkibu'l-Arifîn*;⁵⁷ *Kerâmât-ı Ahî Evran*;⁵⁸ *Menâkibu'l-Kudsiyye*;⁵⁹ *Menâkib-ı Cemâlu'd-Din-i Sâvî*;⁶⁰ *Menâkib-ı Hacı Bektaş-ı Velî*;⁶¹ *Vilâyetnâme-i Otman Baba*;⁶² *Menâkib-ı Mahmud Paşa*;⁶³ *Menâkib-ı Kemal-i Ummî*;⁶⁴ *Cevâhiru'l-Ebrâr*⁶⁵ ve *Menâkib-ı Eşrefzâde*.⁶⁶

MUSA VE HIZIR KISSASININ

TASAVVUFÎ YORUMUNA DAİR RİSALELER

Buraya kadar anılan tasavvuf kaynaklarından başka, Kur'ân-ı Kerim'deki kıssayı tasavvufî açıdan yorumlayarak Hızır'a dair görüşler ortaya koyan bağımsız risalelerin de yazıldığını görüyoruz. Bunlara örnek olarak Osmanlı şairlerinden Nev'î Yahya'nın (öl. 1007/1598-99)

54 A. Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkibnâmeleri*, TİMAŞ Yay., İstanbul 2016, (4. bs.).

55 R. Barkley Shaw, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Türkistan*, Lahor 1875. Tezkirenin önemli bir kısmı bu eserin sonunda eski harflerle tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Burada bu neşirden faydalanılmıştır.

56 Feridun bin Ahmed, *Menâkib-ı Hazret-i Mevlânâ Celâluddîn-i Rûmî*, çev. Ahmed Avni, İstanbul, 1331.

57 Ahmed Eflâkî, *Menâkib'ul-Arifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959-1961, 2 cilt.

58 Gülşehrî, *Kerâmât-ı Ahî Evran*, nşr. Fransız Taeschner, Leipzig, 1930.

59 Elvan Çelebi, *Menâkibul-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye*, nşr. İsmail E. Erünsal-A. Yaşar Ocak, TTK Yay., Ankara 2014, 2. bs.

60 Hatîb-i Farisî, *Manâkib-i Camâl al-Dîn-i Sâvî*, nşr. T. Yazıcı, Ankara, 1972.

61 *Manâkib-ı Hacı Bektaş-ı Velî*, nşr. A. Gölpınarlı, İstanbul, 1958.

62 Küçük Abdal, *Vilâyetnâme-i Otman Baba*, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi, no 495.

63 *Menâkib-ı Mahmud Paşa*, Süleymaniye (Ayasofya) Kütüphanesi, no 1940/2.

64 Âşık Ahmed, *Menâkib-ı Kemâl-i Ümmî*, Millet Kütüphanesi, manzum no 1323.

65 Hazînî, *Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihar*, İÜ. Kütüphanesi, tarihsiz, no 3893.

66 Bursalı M. Veliyyu'd-Dîn, *Menâkib-ı Eşrefzâde (Eşrefoğlu Rûmî, Hayatı ve Eserleri)*, nşr. Abdullah Uçman-Önder Akıncı, İstanbul, 1976.